

**Υπόκρισις και pronuntiatio: σκέψεις για τη μεταφραστική και νοηματική
αντιστοιχία των δύο ρητορικών όρων.**

Η *υπόκρισις* - πέμπτο και τελευταίο μέρος επεξεργασίας του ρητορικού λόγου¹ - ασχολείται με την παράσταση του ρήτορα στο δικαστήριο, τον τόνο και την ένταση της φωνής του, και γενικά την εμφάνιση και την κίνησή του, όταν αγορεύει.² Πρώτος ο Αριστοτέλης μίλησε σύντομα για την υπόκριση στη Ρητορική του, και τη συνδέει με τον όρο *λέξις*³. Ο ρήτορας κατά τον Αριστοτέλη δεν πρέπει να ξέρει μόνο τι να πει, αλλά και πως πρέπει να το πει.⁴ Στα λατινικά αντίστοιχοι τεχνικοί όροι που δηλώνουν την παράσταση του ρήτορα στο δικαστήριο, καθώς και την πράξη της ηθοποιίας στο θέατρο, είναι οι λέξεις *pronuntiatio* και *actio*. Ο Κοϊντιλιανός επισημαίνει ότι η *pronuntiatio* σχετίζεται πρωτίστως με τη φωνή και η *actio* με τις

¹ Διάκριση της ρητορικής σε *εὑρεσιν* (*inventio*), *τάξιν* (*dispositio*), *λέξιν* (*elocutio*), *μνήμη* (*memoria*), *υπόκρισιν* (*actio / pronuntiatio*).

² Για τον όρο *υπόκρισις*, τη σημασία του και τη χρήση του στην αρχαιότητα βλ. ενδεικτικά J.H.H. Schmidt, *Handbuch der Lateinischen und Griechischen Synonymik*, Leipzig, Teubner 1889, 65-66, A. Krumbacher, *Die Stimmbildung der Redner im Altertum bis auf die Zeit Quintilians*, Paderborn 1920, 50-53, R.P. Sonkowsky, "An Aspect of Delivery in Ancient Rhetorical Theory", *TAPA* 90 (1959), 256-274, R. Nadeau, "Delivery in Ancient Time", *Quarterly Journal of Speech* 50 (1964), 54-55, U. Maier-Eichhorn, *Die Gestikulation in Quintilians Rhetorik*, Frankfurt 1989, Α.Γ. Κατσούρης, *Ρητορική υπόκριση*, Ιωάννινα 1989, H. Schloemann, "Spontaner und Vorbereiteter Vortrag. Hypokrisis im dritten Buch der Aristotelischen Rhetorik", *Philologus* 144 (2000), 206-216, P. Wülfing, „Gestus, Die redebegleitende Gebärde“, *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (επιμ. εκδ. H. Cancik-H. Schneider), τ. IV, Stuttgart-Weimar 1998, 1021-1024.

³ Αριστ., Ρητ. 1403b 22.

⁴ Πρβλ. Αριστ. Ρητ. 1403b15-16 οὐ γὰρ ἀπόχρη τὸ ἔχειν ἄ δεῖ λέγειν, ἀλλ' ἀνάγκη καὶ ταῦτα ὡς δεῖ εἰπεῖν. Στη διαλεκτική και τη ρητορική το ύφος είναι σημαντικότερο από τη σκέψη (Αριστ. Ρητ. 1404a 18), επειδή ο λόγος, η ομιλία, προκαλεί στο ακροατήριο συναισθήματα (Αριστ., Ρητ. 1380a 2, πρβλ. και Πλάτ. Φαίδρο 271a κ.ε). Για την ψυχολογική λειτουργία της υπόκρισης, βλ. R.P. Sonkowsky, ό.π.

χειρονομίες. Ωστόσο, τονίζει ότι ως *termini technici* οι όροι *pronuntiatio* και *actio* χρησιμοποιούνται αδιακρίτως: *Pronuntiatio a plerisque actio dicitur, sed prius nomen a u o c e, sequens a gestu uidetur accipere. ...Idem tamen duas eius partis facit, quae sunt eaedem pronuntiationis, uocem atque motum: quapropter utraque appellatione indifferenter uti licet*⁵. Κατά τον 5^ο αι. μ.Χ. φαίνεται να επικρατεί η λέξη *pronuntiatio*: *actionem, apud veteres appellabant, quam nunc pronuntiationem vulgo dici non nescio*⁶.

Οι Ρωμαίοι δεν μεταγράφουν στη γλώσσα τους την ελληνική λέξη *ὑπόκρισις*. Σποραδικά συναντούμε τη λέξη *hypocrites* να αντικαθιστά το λατινικό *histrio*⁷. Την λέξη *hypocrisis* συναντούμε ως τεχνικό όρο μια φορά τον 5^ο αιώνα μ.Χ. στον σχολιαστή του Βεργιλίου Σέρβιο: *congregior h y p o c r i s i s est ut exprimatur : id est quod flagitatis. Sic Statius... unde etiam supra ait poeta: „se signari oculis“... iugund, ne, si distinctio intercesserit, languescat sententiae color*⁸. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούν τις λέξεις *pronuntiatio* ή *actio*, με τις οποίες επιδιώκουν νοηματική αντιστοιχία με την υπόκριση. Το ερώτημα, το οποίο μας απασχολεί εδώ, είναι ως ποιον βαθμό η *pronuntiatio* ως *terminus technicus* αντιστοιχεί σημασιολογικά σε όσα εκφράζει η ελληνική λέξη *ὑπόκρισις* και για ποιους λόγους φαίνεται να επικρατεί τελικά αυτή σε σχέση με την *actio* σε όλους τους συγγραφείς έργων ρητορικής με εξαίρεση τον Κικέρωνα⁹; Τι πράγματι μεταφράζουν οι Ρωμαίοι με την *pronuntiatio*, ειδικά στα ρητορικά τους συγγράμματα;

⁵ Quint., Inst. Orat. 11.3.1.1 κ.ε..

⁶ Martianus Capella, Liber V 540.

⁷ Βλ. Quint. Inst. Orat. 2.17.12.3 και ιδ. 11.3.7.1. Και ο Σουητώνιος χαρακτηρίζει τον Νέρωνα *hypocriten*, δηλαδή επίορκο ηθοποιό, κι εδώ έχουμε ίσως μια από τις πρώτες μαρτυρίες ότι η λέξη άρχισε να χρησιμοποιείται τόσο στα ελληνικά όσο και στα λατινικά ως συνώνυμο της ανήθικης προσποίησης.

⁸ Maurus Servius honoratus, Scholia in Vergili Aeneidos Libros 12.13.1 (=Servius).

⁹ Μόνο στο πρώιμο *De inventione* χρησιμοποιεί ο Κικέρων τη λέξη *pronuntiatio* ως αντίστοιχη στην ελληνική υπόκριση, ενώ στα υπόλοιπα ρητορικά του συγγράμματα χρησιμοποιεί τον όρο *actio*. Στη συνέχεια συναντούμε στον Κικέρωνα συχνά το ρήμα *pronuntiare*, όταν αναφέρεται στην εκφώνηση του ρητορικού λόγου ή σε μια δημόσια ομιλία-απαγγελία. Η πράξη του *pronuntiare* είναι μέρος της *actio* (βλ. επίσης Cic. Brut. 8.34, 17.35, 37.142, 80.278, επίσης Or. 17.55-18.60 και Off. 1.37 και 37.133).

Για την ετυμολογία της λέξης έχουμε τη μαρτυρία του Βάρρων: *pronuntiare dictum <a pro> et nuntiare; pro idem valet quod ante, ut in hoc: proludit. Ideo actores pronuntiare dicuntur, quod in proskenio enuntiant poeta cogitante, quod maxime tum [id] dicitur proprie, novam fabulam cum agunt. Nuntius enim a novis rebus nominatus.*¹⁰ Είναι σαφής η ταύτιση με τη θεατρική υπόκριση. Έμφαση δίνει ο Βάρρων στο δεύτερο συνθετικό, το ρήμα *nuntiare*, το οποίο δηλώνει την εκφορά του λόγου, την απαγγελία του ρόλου. Τα αρχαία σχόλια στη Ρητορική του Αριστοτέλη αναφέρουν ότι η υποκριτική τέχνη είναι ουσιαστικά απαγγελία και ότι το μέσον για την απαγγελία είναι η λέξις, δηλαδή το ύφος: *καὶ γὰρ ἡ λέξις, δι' ἧς ἀπαγγέλλομεν τὰ πράγματα, συμβάλλεται μεγάλη πρὸς τὸ φανῆναι τὸν λόγον ποιὸν εἶναι ἤτοι πιθανόν. τὰ πράγματα φύσει εἰσὶ πρώτα, δεύτερον δὲ τὸ διαθέσθαι καὶ ἀπαγγέλλειν ταῦτα τῇ λέξει. τρίτον δὲ τούτων τὰ περὶ τὴν ὑποκριτικὴν ἤτοι τὸ ὑποκριτικὸν καὶ ἀπαγγέλλτικόν*¹¹.

Στη λατινική γλώσσα το ρήμα *pronuntiare* χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα για την απαγγελία των λογοτεχνικών κειμένων, θεατρικών και μη¹². Παραδίδεται μάλιστα ότι οι ηθοποιοί στη Ρώμη χειρονομούσαν στα αδόμενα μέρη των έργων και χρησιμοποιούσαν τη φωνή τους μόνο στα διαλογικά μέρη¹³. Αυτή η χρήση της φωνής κατά την απαγγελία αποδίδεται στα λατινικά με το *pronuntiare*, όπως ενδεικτικά μας

¹⁰ Marcus Terentius Varro, *De Lingua Latina* 6,58,2 (=Varro L.L.). Αντίστοιχα και το ρήμα *ὑποκρίνεσθαι* είναι σύνθετη λέξη, από το *ὑπό-* (αττικό *ἀπό-*) που σημαίνει την αναφορά σε αυτό, το οποίο προηγήθηκε, και από το ρήμα *κρίνειν*, βλ. J.H.H. Schmidt, *ό.π.*, σσ.60-61.

¹¹ Ανωνύμου, *In Aristotelis artem rhetoricam commentarium* 159.1, πρβλ. και *Αριστ. Ποιητ.* 1456b 9-10 *τὰ σχήματα τῆς λέξεως ἃ εἰσὶν εἰδέναι τῆς ὑποκριτικῆς* και *Διον. Αλικαρν., Δημ.* 53.30 *μεθ' οἷας αὐτὴν (λέξιν) ὑποκρίσεως ἐκφέρεσθαι δεήσει*.

¹² Για να δηλώσει την τεχνική της απαγγελίας το ρήμα *pronuntiare* χρησιμοποιήθηκε και στα σχόλια για το έργο του Βεργιλίου, βλ. *Servius* 4.323.12 *dicitur autem ingenti adfectu hos versus pronuntiasse (sc. Vergilius)*, πρβλ. και *Plin., Epistulae* 2.3.9.5 *nam licet acriora sint quae legas, altius tamen in animo sedent, quae pronuntiatio, vultus habitus gestus etiam dicentis adfigit*, επίσης *ιδ.* 3.5.12.2, 5.19.3.3.

¹³ Για την προέλευση αυτής της συνήθειας, βλ. H.J. Rose, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας* (μτφρ. Κ.Χ. Γρόλλιου), τ. 1, Αθήνα 1993, σ. 24. Ότι υπήρχε διάκριση ανάμεσα στο μελωδικό μέρος και την απαγγελία αναφέρει και ο Αριστοτέλης, *Ηθ. Νικ.* 1118a 8 *τούς γὰρ ὑπερβεβλημένως χαίροντας μέλεσιν ἢ ὑποκρίσει*.

πληροφορούν ο Πλίνιος (Plin. Nat. Hist. 7.158): *Lucceia mima C annis in scaena pronuntiavit*, και ο Κοϊντιλιανός (Quint. Inst. Orat. 2.10.13.1) *Quod faciunt actores comici, qui neque ita prorsus ut nos vulgo loquimur pronuntiant*.¹⁴ Από την ετυμολογία που προτείνει ο Βάρρων, ότι το *pronuntiare* είναι σύνθετο ρήμα και δηλώνει την απαγγελία του ποιητικού λόγου στη σκηνή, προκύπτει ότι η απαγγελία αυτή ήταν έργο των υποκριτών, όχι των ποιητών. Η πράξη της υποκριτικής αποδίδεται στα λατινικά με το ρήμα *agere*: *poeta facit fabulam et non agit; contra actor agit et non facit*¹⁵. Όμως στην ετυμολογία του *pronuntiare* ο Βάρρων δεν αναφέρει τίποτα για τις κινήσεις ή τις χειρονομίες των ηθοποιών, παρά μόνο για την απαγγελία του ρόλου τους. Το γεγονός ότι η κίνηση του σώματος δεν είναι απολύτως απαραίτητη για την απόδοση και την κατανόηση ενός ποιητικού κειμένου και συγκεκριμένα δραματικού αναφέρει και ο Αριστοτέλης στην Ποιητική του: *ἔτι ἡ τραγωδία καὶ ἄνευ κινήσεως ποιεῖ τὸ αὐτῆς ὥπερ ἡ ἔποποιία, διὰ γὰρ τὸ ὄνα γινώσκειν φανερά ὅποια τίς ἐσιν*¹⁶. Καθώς η ανάγνωση ήταν φωναχτή, η λεκτική αναπαράσταση αρκούσε, για να αποδοθεί το νόημα, χωρίς τη σκηνική παρουσία¹⁷. Έτσι το *pronuntiare* είναι κατά τον Βάρρωνα ένα είδος δράσης-πράξης (*agere*), η οποία όμως δεν αποδίδεται οπτικά, αλλά ηχητικά και νοηματικά με τη χρήση του λόγου: *ea quae sumus acturi cogitare debemus, deinde tum dicere et facere. ... sed et cum cogitamus quid et eam rem agitamus in mente, agimus, et cum pronuntiamus, agimus. Itaque ab eo orator agere dicitur causam... et ab hoc illud quod reminisci, cum commentum pronuntiat*¹⁸. Ο Βάρρων πιστεύει ότι η σκέψη προηγείται της πράξης, αλλά και όταν σκεφτόμαστε, είναι σαν να πράττουμε νοητά, επομένως η σκέψη είναι πράξη και η έκφραση της σκέψης, η

¹⁴ Πρβλ. και Cic. De or. 1.261 *versus multos uno spiritu pronuntiare*.

¹⁵ Varro, L.L. 6.8.72. Για τη διάκριση αυτήν βλ. Ανωνύμου, In Aristotelis artem rhetoricam commentarium 159.35-160.17 *πολλάκις γὰρ ἄλλοι μὲν συγγράφονται τὰ ποιήματα, μὴ ἔχοντες δὲ εὐφρωῶς καὶ ἐπιτηδείως εἰς τὸ ἀναγιγνώσκειν αὐτὰ διὰ τὸ κακόφωρον προβάλλονται ἄλλους εἰς τὸ ἀναγιγνώσκειν αὐτὰ*, πρβλ. επίσης ἰδ. 160.18-35 και 221.8-27). Αντίθετα ο ρήτορας και συνθέτει συνήθως και παρουσιάζει-απαγγέλλει τον λόγο του.

¹⁶ Αριστ. Ποιητ. 1462a11-13.

¹⁷ Αριστ. Ρητ. 1404a.23 *τὰ γὰρ ὀνόματα μιμήματα ἐστίν. ὑπῆρξεν δὲ καὶ ἡ φωνὴ πάντων μιμητικώτατον τῶν μορίων ἡμῖν*.

¹⁸ Varro L.L. 6.42.2 κ.ε..

εκφώνηση ή η απαγγελία της (εδώ χρησιμοποιεί το *pronuntiare*) είναι πράξη. Και ο ρήτορας, συνεχίζει ο Βάρρων, κατά την αγόρευση, εφόσον σκέφτεται όσα πρόκειται να πει, είναι σαν να πράττει, να δρα.¹⁹ Αντίστοιχα διαβάζουμε στα σχόλια στη Ρητορική του Αριστοτέλη: *ἀλλ' ἀνάγκη καὶ ταῦτα τὰ ἐνθυμήματα εἰπεῖν ἥτοι ἐξαγγέλλειν καὶ ἐκφράζειν* =²⁰. Το ρήμα *ἐξαγγέλλειν*, το οποίο αντιστοιχεί νοηματικά με το λατινικό *enuntiare*, ενισχύει ακόμη περισσότερο την ετυμολογία που πρότεινε ο Βάρρων, επειδή και γι' αυτόν η πράξη της απαγγελίας ενέχει και το στοιχείο της νέας πληροφορίας προς το ακροατήριο: *Nuntius enim a novis rebus nominatus*²¹.

Και σε αφηγηματικά κείμενα, όταν τα συμφραζόμενα αναφέρονται σε γεγονότα, στα οποία έχει ιδιαίτερη σημασία η επίδραση του λόγου στο ακροατήριο, χρησιμοποιείται το ρήμα *pronuntiare*. Ενδεικτικά διαβάζουμε στον Φροντίνο ότι ο Επαμεινώνδας μίλησε με έμφαση (*pronuntiavit*) με σκοπό να εγείρει τα συναισθήματα των Λακεδαιμονίων και να τους πείσει²². Στις περιπτώσεις αυτές το ρήμα *pronuntiare* σημαίνει στην πράξη τη δημόσια διακήρυξη, τον ισχυρισμό, την εξαγγελία γεγονότος, ακόμη και δημόσια επαγγελία, δηλαδή υπόσχεση. Τέλος το *pronuntiare* χρησιμοποιείται και για την ερμηνεία χρησμών: *ii...cernunt illa ... quae*

¹⁹ Γι' αυτό και έχει επικρατήσει η φράση *agere causam*. Τη σχέση ανάμεσα στη σκέψη και την έκφρασή της επισημαίνει και ο Κικέρων: *a me, qui neque cogitare neque pronuntiare multa possum* (Cic. Pro Quint. 34.14).

²⁰ Ανωσύμου, In Aristotelis artem rhetoricam commentarium 158.16, βλ. επίσης Αριστ. Ποιητ. 1460b11 *ἀνάγκη μμείσθαι τριῶν ὄντων τὸν ἀριθμὸν ἔν τι αἰεὶ, ἢ γὰρ οἷα ἦν ἢ ἔστιν, ἢ οἷα φαοῖν καὶ δοκεῖ, ἢ οἷα εἶναι δεῖ. ταῦτα δ'ἐξαγγέλλεται λέξει ἐν ἧ καὶ γλῶτται καὶ μεταφοραὶ καὶ πολλὰ πάθη τῆς λέξεως ἐστί.*

²¹ Βλ. ό.π. σημ. 10.

²² Frontinus, Strateg. 1.11.5.5 κ.ε. Βλ. και G. Iulius Caesar, De bell. Civ. 2.7.1.3 *clare pronuntiavit iussu suo Albanos id fecisse* (βλ. επίσης και ίδ. 2.7.2.2, 2.7.3.3, 2.8.7.1, 4.7.39.4). Στις περιπτώσεις αυτές το ρήμα σημαίνει δημόσια απαγγελία που κρύβει υπόσχεση ή διαταγή. Η ενέργεια του ρήματος έχει τότε υποκειμενικά κίνητρα, γεγονός που εξηγεί και την προτροπή να αποφεύγεται σε ιστορικά κείμενα, βλ. σχετικά Sempronius Asellio, Rerum Gestarum 1.6: *non ... pronuntiare... sed demonstrare*. Αντίστοιχα σε ελληνική πηγή διαβάζουμε: Ανωσύμου, In Aristotelis artem rhetoricam commentarium 221.13 *ἐν μὲν τῇ γραφικῇ ἥτοι ἱστορικῇ γραφῇ ἀποπέμπονται τὸ λέγειν ἀουδδέτως καὶ τὸ πολλάκις λέγειν τὸ αὐτό.*

*vaticinantes pronuntiant*²³. Και το ρήμα *ὑποκρίνεσθαι* χρησιμοποιείται από τον Όμηρο με παρόμοιο τρόπο. Έμφαση δίνεται στην πληροφορία ή την ειδοποίηση για κάτι, σε περιπτώσεις ερωτήσεων ή αγορεύσεων μπροστά σε ακροατήριο, στις οποίες δεν έπρεπε να τονιστεί τόσο η ενέργεια της ομιλίας-απάντησης, αλλά η ίδια η αποκάλυψη ή η πληροφορία που αυτή περιείχε με στόχο να πείσει το ακροατήριο²⁴. Για παράδειγμα στην Ιλιάδα Μ 228 *ὄδε χ' ὑποκρίναιτο θεοπρόπος, ὅς σάφα θυμῷ / εἶδειν τεράων* *καὶ οἱ πειθόιατο λαοί*, χρησιμοποιείται το ρήμα *ὑποκρίναιτο* για την ερμηνεία χρησμού. Ο αρχαίος σχολιαστής σημειώνει ότι η απάντηση του μάντη, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα να πείσει το πλήθος, δεν ήταν μόνο προϊόν της μαντικής του ικανότητας, αλλά και της τεχνικής έκφρασης του λόγου: *οὐκ ἐκ σιοχασμοῦ, ἀλλ' ἐξ ἐφόδου τεχνικῆς τὴν ἐξήγησιν ποιούμενος*²⁵. Μπορούμε γενικά να πούμε ότι και σε άλλους έλληνες συγγραφείς, όπως στον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη, τον Ξενοφώντα, τον Πλούταρχο, συναντούμε το ρήμα *ὑποκρίνεσθαι* με αυτή τη σημασία της έντεχνης απόδοσης ενός χρησμού ή και για την έκφραση μιας άποψης ή μιας προσωπικής κρίσης.²⁶ Αυτή η χρήση και σημασία του *ὑποκρίνεσθαι* για την τεχνική έκφρασης του λόγου δεν είναι διαφορετική από τη σημασία με την οποία χρησιμοποιείται το *pronuntiare* στη λατινική γλώσσα.

Στα πλαίσια της ρητορικής τέχνης ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη φωνή ως βασικό συστατικό της υποκρίσεως και της σχέσης της με το ύφος: *e)/stin de\ au(/th ((ὑπόκρισις)) me\ n e)n tv= fwnv=, pw=j au)tv= dei= xrh=sqai pro\ j e(/kaston pa/qoj, oi(=on po/te mega/lv kai\ po/te mikr#= kai\ me/sv, kai\ pw=j toi=j to/noij, oi(=on o)cei/# kai\ barei/#*

²³ Cic. Div. 1.114.

²⁴ Βλ. σχετικά Όμηρο Ιλ. 7.407 *ὡς τοι ὑποκρίνονται*, και Οδ. 2.111, 15.170.

²⁵ *Schol. Graeca in Homeri Iliadem* (επιμ. εκδ. H. Erbse), τ. 3, Βερολίνο 1973, σ. 346.

²⁶ Για την ερμηνεία και ετυμολογία του ρήματος βλ. Ευστάθιο σ. 626,21 και σ. 687,15. Συνήθως σημαίνει απαντώ (πρβλ. Ηροδότου Ιστ. 4.139.9 *ὑπεκρίνατο ...τάδε* και ιδ. 1.91.28), αλλά και κάτω από ορισμένες συνθήκες ερμηνεύω ένα όνειρο, χρησμό, οιανό (πρβλ. Ομήρου Οδ. 19.535, Ηροδότου Ιστ. 7.169.4, και για τη λέξη *ὑπόκρισις* βλ. ιδ. 1.49.2, Αριστοφάνη Σφήκες 53). Αντίστοιχα η *ὑπόκρισις* χρησιμοποιείται ήδη από τον Ηρόδοτο, Ιστ. 1.116.3, ιδ. 9.9.1, για να δηλώσει τον τρόπο που μιλά κάποιος, το ύφος και τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί, για να εκφράσει μια άποψη, πρβλ. και Απολλώνιο Ρόδιο 4.1755 *ὑπόκρισιν Αἰσονίδαο*, Πλούτ. Βίο Καισ. 43.4.3 *ὑποκρίναιτο σαντιῶ*.

kai\ me/sv²⁷. Οι ιδιότητες του ύφους: *ἑλληγνίζειν, ὀρθότης, σαφήνεια, πρέπον, κόσμος* αντιστοιχούν και στη φωνή²⁸ επομένως και στην υπόκριση. Το ύφος είναι καθοριστικό για την αποτελεσματικότητα του λόγου: *οἱ γάρ γραφόμενοι λόγοι μείζον ἰσχύουσι δὲ τὴν λέξιν ἢ διὰ τὴν διάνοιαν*²⁹. Έτσι ο Αριστοτέλης καταλήγει στο συμπέρασμα: *ὄλως δὲ δεῖ εὐαγνωστον εἶναι τὸ γεγραμμένον καὶ εὐφραστον, ἔστιν δὲ τὸ αὐτό*³⁰. Ανάγνωση και έκφραση ταυτίζονται, αποτελούν και οι δύο *απαγγελία*. Ο Αριστοτέλης επιπλέον επισημαίνει ότι η *υπόκρισις* είναι *φορικόν*³¹, επειδή η υπερβολική έμφαση στη χρήση της φωνής και τις κινήσεις του σώματος δεν συμβάλλουν πραγματικά στην απόδοση του νοήματος του ρητορικού λόγου, όπως το ύφος.

Τα όρια στη θεατρικότητα του ρήτορα, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, φαίνεται ότι αποδίδει στα λατινικά η λέξη *pronuntiatio* και η σχέση της με τη χρήση της φωνής. Αναφέραμε ότι οι λέξεις *pronuntiatio* και *actio*, αν και χρησιμοποιούνται αδιακρίτως στο θέατρο και τη ρητορική, ωστόσο, διαφέρουν ως προς τη σχέση τους με τη φωνή και το σώμα αντίστοιχα³². Την λέξη *actio* χρησιμοποιεί αποκλειστικά ο Κικέρων, για να αποδώσει την ελληνική υπόκριση και επιμένει στον ρόλο του συνόλου της παρουσίας του ρήτορα για την επιτυχή έκβαση της αγόρευσής του³³.

²⁷ Αριστ. Ρητ. 1403b 28.

²⁸ Βλ. Αριστ. Ρητ. 1407a 19 - b 10, πρβλ. και Quint. Inst. Orat. 11.3.30. Διεξοδικότερη αναφορά στο θέμα κάνει ο Α.Γ. Κατσούρης, ό.π., σ. 71 κ.ε.

²⁹ Αριστ. Ρητ. 1404a 18-19, βλ. και ιδ. 1404a 24-25 *διὰ τὴν λέξιν ἐδόκουν (οἱ ποιηταὶ) πορίσασθαι τὴν δόξαν*.

³⁰ Αριστ. Ρητ. 1407b 11.

³¹ Αριστ. Ρητ. 1403b 36, πρβλ. και Ανωνύμου, In Aristotelis artem rhetoricam commentarium 160.27 καὶ δοκεῖ τοῦτο φορικόν ἦτοι τὸ ἀφορᾶν πρὸς λέξιν καὶ πρὸς κάλλος λόγου παρ' ὃ πρὸς παράστασιν τῶν πραγμάτων. Πρβλ. και Διον. Αλικαρν. Περί των αρχαίων ρητόρων 1.13 *ἀφόρητος ἀναιδεία θεατρικῆ*. Επίσης Cic. Orat. 227 *ordo pedium facit, ut id quod pronuntiat aut orationis aut poematis simile videatur*, και Πετρώνιο, Satyricon 118.

³² Για τη διάκριση της *pronuntiatio* ως απαγγελίας από την κίνηση του σώματος πρβλ. και Valerius Maximus, Mem. 8.10.pr.1 *in pronuntiatione et apto motu corporis*.

³³ Για τον Κικέρωνα όλα καθρεφτίζονται στο πρόσωπο και τη στάση του σώματος: Cic. Orator 86.3 *actio... non hoc quo dicuntur os ducere, sed illo quo significant ingenueque quo sensu quidque pronuntient* πρβλ. και ιδ. De or. 3.221. Η διαφορά με τον Αριστοτέλη είναι

Τόσο όμως ο ίδιος, όσο και ο Κοϊντιλιανός δίνουν μεγαλύτερη σημασία, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, στον ρόλο της φωνής. Ο Κικέρων αναρωτιέται: *Quid est oratori tam necessarium quam vox?*³⁴ Ακόμη και οι ηθοποιοί, συμπληρώνει, στη φωνή έδιναν μεγαλύτερη σημασία. Αναλύει μάλιστα λεπτομερώς τα είδη της φωνής, *genera vocis*³⁵. Ο τέλειος ρήτορας χρησιμοποιεί με τέχνη το ήχο της φωνής του, για να επηρεάσει το ακροατήριο, μας πληροφορεί ο Κικέρων: *Perfectus (sc. orator) ...utcumque se affectum videri et animum audientis moveri volet, ita certum v o c i s admovebit s o n u m*³⁶. Αντίστοιχα για τον ρόλο της σωστής απαγγελίας ο Κοϊντιλιανός διευκρινίζει ότι δεν έχει σημασία η ποιότητα όσων έχουμε συνθέσει μέσα μας (*intra nosmet ipsos composimus*, Quint. Inst. Orat. 11.3.4κ.ε.), όσο με ποιον τρόπο τα εκφράζουμε απαγγέλλοντας (*quo modo efferantur*). Επισημαίνει δε ότι οι λέξεις (*verba*), ως σημεία για τα πράγματα (*res*), δεν αποδίδονται με τις χειρονομίες, επειδή αυτές εκφράζουν το γενικό πνεύμα του λόγου.³⁷ Έτσι ο όρος *actio*, που αποδίδει τη σωματική γενικότερα κίνηση, δεν είναι αντιπροσωπευτικός για τη σαφήνεια του λόγου, ούτε για την επίδραση της φωνής στο ακροατήριο.

Ο Κικέρων περιγράφει ότι κατά την εξάσκηση του συνήθιζε να απαγγέλλει, και μάλιστα με διαφορετικά λόγια, όσα μελετούσε: *eam rem quam ipsam legissem, ... pronuntiarerem verbis aliis quam maxime possem lectis*³⁸. Ο Κοϊντιλιανός αναφέρει ότι οι δυσχέρειες στην έκφραση καταστρέφουν την απαγγελία του λόγου: *Nam certe bene pronuntiare non poterit cui aut in scriptis memoria aut in*

εμφανής στο σημείο αυτό. Για τον Έλληνα φιλόσοφο η φωνή κι όχι η κίνηση είναι το μέσο έκφρασης του συναισθήματος. Φωνή και σκέψη δημιουργούνται ταυτόχρονα, βλ. Quint. Inst. Orat. 11.3.62 *mentis index* και ιδ. 11.3.65 *animo cum ea (sc. voce) simul paret*.

³⁴ Cic. De or. 1.251.4. Στο *Rhetorica ad Herennium* η φωνή είναι απαραίτητο συστατικό για την *pronuntiatio*: Rhet. ad Her. 3.21.21 *ad suavitatem pronuntiationis*, (βλ. και Cic. De inv. 1.9.10). Η ουσιαστική σχέση της *pronuntiatio* και του *pronuntiare* με τη φωνή και κατά συνέπεια τον ήχο γίνεται φανερό κι από τη χρήση του ρήματος σε χωρία που αναφέρονται στην προφορά φθόγγων και λέξεων: Cic. De Or. 1.187.9 *in grammaticis... pronuntiandi quidam sonus*. Βλ. επίσης Apuleius Madaurensis, Florida 9.18 *syllabam barbaram pronuntiatam*. Flavius Caper, De orthographia 106.18 *quia numquam sine n pronuntiatum*.

³⁵ Cic. De or. 3.213-227 και ειδικά 3.215 κ.ε..

³⁶ Cic. Orat. 55.

³⁷ Βλ. Quint. Inst. Orat. 11.3.89.

³⁸ Cic. De or. 1.154.8.

*iis quae subito dicenda erunt facilitas prompta defuerit, nec si in emenda bilia oris incommoda obstabunt. Corporis etiam potest esse aliqua tanta deformitas ut nulla arte uincatur. Sed ne uox quidem nisi libera uitiis actionem habere optimam potest*³⁹. Σε κάθε περίπτωση η ευφράδεια του ρήτορα είναι καθοριστική, καθώς ένας ρητορικός λόγος είναι πρώτα από όλα απαγγελία, όχι μίμηση πράξεων. Ωστόσο, στον Κοϊντιλιανό και σποραδικά στον Κικέρωνα, συναντούμε υποδείξεις για την κίνηση και τη στάση του σώματος, με την προϋπόθεση βέβαια ότι προσαρμόζονται στο ύφος του λόγου. Χαρακτηριστικό είναι ένα χωρίο από τον Κικέρωνα, ο οποίος συνδέει την απαγγελία αποκλειστικά με τον ήχο και τη θεωρεί μέρος της γενικότερης παράστασης του ρήτορα (*agere*): *pronuntiandi quidam sonus*⁴⁰. Έτσι συνήθως η απαγγελία δεν ταυτίζεται, αλλά συνυπάρχει με την πράξη (*agere*): *agere ac pronuntiare*⁴¹. Στα λατινικά υπάρχουν δύο διαιρέσεις κατά την ομιλία ενός ρήτορα: *in agendo et in eloquendo*⁴².

Στο *Rhetorica ad Herennium* η σωστή άρθρωση της φωνής (σαφήνεια) είναι αποτέλεσμα της σωστής *pronuntiatio*, δηλαδή της απαγγελίας. Όλα αυτά αποδίδουν ουσιαστικά όσα ο Αριστοτέλης εννοούσε με τις λέξεις *εὐανάγνωστον καὶ εὐφραστον* και τις απόψεις του για τη σχέση της υποκρίσεως με τη φωνή και το ύφος του λόγου:

³⁹ Quint. Inst. Orat. 11.3.12.1. Βλ. επίσης ίδ. 11.3.43.1 *Nam prima est obseruatio recte pronuntiandi aequalitas, ne sermo subsultet inparibus spatiis ac sonis, miscens longa breuiibus, grauiā acutis, elata summissis, et inaequalitate horum omnium sicut pedum claudicet. Secunda uarietas: quod solum est pronuntiatio*. Πρβλ. και ίδ. 11.3.174.1 *dolore et fatigatione confessio... quae similem uerbis habere debent etiam pronuntiationem*. Ανάλογο παράδειγμα για τον ρόλο της φωνής κατά την υπόκριση μας δίνει και ο Apuleius Madaurensis 5.20 *quod eos a b s o n e et indocte p r o n u n t i a r e t* (βλ. και ίδ. 7.3).

⁴⁰ Cic. De or. 1.188.1.

⁴¹ Cic. De or. 2.79.6. Ο ρόλος της *actio* κατά τον Κικέρωνα είναι να εγείρει τα συναισθήματα του ακροατηρίου, για τα οποία δεν είναι αρκετή η απαγγελία: Cic. De or. 3. 59.223 *qua re (sc. actione) ... maxime commoventur. Verba enim neminem movent, nisi... actio, quae prae se motum animi fert, omnis mouet*. βλ. ίδ. De fin. 2.36.6, 2.37.1, Brut. 86.3, De nat. deorum 1.113.6, Epist. Ad Familiares 8.13.2.4. Το επιχείρημα είναι ότι η γλώσσα των λέξεων δεν είναι κοινό σημείο επικοινωνίας, ενώ η γλώσσα του σώματος, η κίνηση, το ύφος γίνονται αντιληπτά από όλους. Πρβλ. και Cic. Or. 55 *est enim actio quasi corporis quaedam eloquentia, cum constet e uoce atque motu* (βλ. και ίδ. De inv. 1.9).

⁴² Cic. Orator 55.

τῆς φράσεως τῆς ἀποκρότου καὶ τῆς καλλιπεΐας, ὅπως παρατηρεῖ ο ἀρχαῖος σχολιαστής⁴³.

Ἡ ευφωνία, ἡ ευφράδεια, ἡ σωστή ἀπόδοση τοῦ περιεχομένου κατὰ τὴν ἐκφώνηση ἔπρεπε νὰ εἶναι βασικὸ μέλημα τοῦ ρήτορα καὶ στὴ Ρώμη. Ὁ Κικέρων, ὅταν ἀναφέρεται στὴ γλῶσσα ποῦ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ ο ρήτορας, προτείνει νὰ εἶναι αὐτὴ *sermo purus ... et Latinus*, νὰ ἐκφέρεται με σαφήνεια (*dilucide planeque*) καὶ νὰ δηλώνει τὸ πρέπον (*quid deceat*) σὲ σχέση με τὴν υπόθεση καὶ τὸ χαρακτήρα τοῦ ομιλητῆ⁴⁴. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν σχέση με τὴν ἐκφραση τοῦ λόγου, με τὴν χρῆση τῆς φωνῆς. Καὶ ο Κοϊντιλιανός, ὁ ὁποῖός μας δίνει τὴν πιο ολοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὀρου *pronuntiatio* στὴν ἀρχαιότητα, προτείνει: *D i l u c i d a u e r o e r i t p r o n u n t i a t i o p r i m u m s i u e r b a t o t a e x i e r i n t , q u o r u m p a r s d e u o r a r i , p a r s d e s t i t u i s o l e t , p l e r i s q u e e x t r e m a s s y l l a b a s n o n p e r f e r e n t i b u s d u m p r i o r u m s o n o i n d u l g e n t . V t e s t a u t e m n e c e s s a r i a u e r b o r u m e x p l a n a t i o , i t a o m n i s i n p u t a r e e t u e l u t a d n u m e r a r e l i t t e r a s m o l e s t u m e t o d i o s u m : n a m e t u o c a l e s f r e q u e n t i s s i m e c o e u n t e t c o n s o n a n t i u m q u a e d a m i n s e q u e n t e u o c a l i d i s s i m u l a n t u r*⁴⁵. Ἐδῶ ἀναφέρεται στὴν ἀρθρωση καὶ τὴν προφορὰ κατὰ τὴν ἀπαγγελία τοῦ λόγου.

Τέλος πρέπει νὰ συμπληρώσουμε ὅτι ὁ ρόλος καὶ ἡ σημασία τῆς *pronuntiatio* γιὰ τοὺς Ρωμαῖοὺς ρήτορες δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικά στὴν ἐκφώνηση τοῦ λόγου καὶ τὴν τεχνικὴ χρῆση τῆς φωνῆς. Ἡ φωνὴ εἶναι καθοριστικὴ καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ νοήματος, τοῦ περιεχομένου τῆς σκέψης. Ἐτσι, ἡ σαφήνεια στὴν ἀπαγγελία δὲν σημαίνει μόνο σωστὴ προφορὰ καὶ ἀρθρωση τῆς φωνῆς, ἀλλὰ καὶ εὐληπτο

⁴³ Ἀωνόμου, In Aristotelis artem rhetoricam commentarium 160.18 κ.ε.

⁴⁴ Βλ. Cic. Orat. 79. Τέλος ἀπεύχεται τὴν «Θεοφράστεια κατασκευή» (*ornatum*), βλ. καὶ G.A. Kennedy, *The art of persuasion in Greece*, Princeton 1963, 273-284, εἰδ. 274-276.

⁴⁵ Quint. Inst. Orat. 11.3.33. Βλ. ἐπίσης Inst. Orat. 11.3.41 *ille praetenuis (sonus) ... neque pronuntiatione flecti neque diutius ferre intentionem potest*. Βλ. ἀκόμη ἰδ. 11.3.176. Ὅψιμα χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα *pronuntio*, γιὰ νὰ δηλώσει πὼς προφέρεται μιὰ λέξη: Nigid. Gramm. 23 *cum dicimus "nos", neque profuso ...flatu vocis neque proiectis labris pronuntiamus*, Quint. Inst. Orat. 1.5.60 *"castorem" media syllaba producta pronuntiarunt*, Aulus Gellius N.A. 6.10.1.2 *"a" littera ...tractim pronuntiata*, Apuleius Florida 9 *verba corrupte pronuntiabat*. Πρῶτος ὁ Aulus Gellius (N.A.) φαίνεται ὅτι χρησιμοποίησε τὸ ρῆμα σὲ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα. Στὸν Κικέρωνα δὲν συναντοῦμε ποτέ αὐτὴ τὴν σημασία βλ. A.S. Wilkins, *M. Tulli Ciceronis de oratore libri tres*, Hildesheim 1965 (=1892), σ. 116 καὶ 291. Ὁ Κικέρων χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν προφορὰ τὰ ρήματα *dicere, appellare, exprimere*.

περιεχόμενο, όπως μας πληροφορεί ο Κοϊντιλιανός: *a c c o m m o d a n d a m s e n t e n t i i s i p s i s p r o n u n t i a t i o n e m, s i c u t o s t e n d i m u s, s e d u e r b i s q u o q u e, q u o d n o u i s s i m e d i x e r a m, n o n s e m p e r, s e d a l i q u a n d o.*⁴⁶ Και στον Αριστοτέλη η *ὑπόκρισις* μπορεί να έχει το ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή την ολοκληρωμένη απόδοση του νοήματος, εφόσον ο ρητορικός λόγος ορίζεται ως *φωνή συνθετὴ σημαντικὴ*⁴⁷, δηλαδή ως νοηματικό σύνολο, το οποίο αποδίδεται φωνητικά.⁴⁸

Συνοψίζουμε: αριστοτελική *ὑπόκρισις* και *pronuntiatio* αντιστοιχούν σημασιολογικά και μεταφραστικά. Η ετυμολογία του Βάρρωνα ερμηνεύει την *pronuntiatio* ως απαγγελία λόγου, γεγονός που τη συνδέει κυρίως με τη φωνή. Έτσι η λέξη *pronuntiatio* δεν ταυτίζεται με τη λέξη *actio*, δηλαδή τη σκηνική παρουσία του ρήτορα ή του ηθοποιού, που αποτελείται από απαγγελία λόγου και κινήσεις του σώματος, αλλά δηλώνει μόνο την απαγγελία του λόγου. Και στην ευρύτερη χρήση της η λέξη *pronuntiatio* δηλώνει την επιμελημένη έκφραση του λόγου μπροστά σε ακροατήριο, αντιστοιχεί δηλαδή στην ελληνική υπόκριση και το *ὑποκρίνεσθαι*. Και στα θεωρητικά ρητορικά συγγράμματα των Ρωμαίων δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην επιμελημένη εκφώνηση του λόγου, η οποία βασίζεται ουσιαστικά στην σωστή άρθρωση της φωνής και την απόδοση του περιεχομένου μέσα από τη φωνή⁴⁹. Η *pronuntiatio* δηλώνει ακριβώς τον πρωταγωνιστικό ρόλο της φωνής και της τέχνης του να απαγγέλλει κανείς σωστά: *pronuntiandi scientiam futurus orator desiderat*⁵⁰.

⁴⁶ Quint. Inst. Orat. 11.3.175.2. Ο Βιτρούβιος φαίνεται ότι αυτή τη σημασία της απαγγελίας έχει στο νου του, όταν γράφει: De Arch. 5.pr.1 *poematorum vero carminum metra et pedes ac verborum elegans dispositio et s e n t e n t i a r u m i n t e r p e r s o n a s d i s t i n c t a s [v e r s u u m] p r o n u n t i a t i o p r o l e c t a n d o s e n s u s l e g e n t i u m p e r d u c i t s i n e o f f e n s a a d s u m m a m s c r i p t o r u m t e r m i n a t i o n e m*. Με αυτή τη σημασία η λέξη χρησιμοποιείται και στη φιλοσοφία, βλ. Aulus Gellius, N.A. 16.8.8.5 *et omnino, quicquid ita dicitur plena atque perfecta verborum s e n t e n t i a, u t i d n e c e s s e s i t a u t v e r u m a u t f a l s u m e s s e, i d a d i a l e c t i c i s α ζ ῖ ω μ α a p p e l l a t u m e s t, a M. V a r r o n e, s i c u t i d i x i, “p r o l o q u i u m”, a M. a u t e m C i c e r o n e “p r o n u n t i a t u m”*.

⁴⁷ Αριστ. Ποιητ. 1457a 23-24.

⁴⁸ Για το προβάδισμα της φωνής ακόμη και στην έκφραση των συναισθημάτων ο Οράτιος γράφει (Ars Poetica 111) *post effert animi motus interprete lingua*, πρβλ. και Quint. Inst. Orat. 11.3.62-65 *mentis index*.

⁴⁹ Quint. Inst. Orat. 11.3.30.1 *Non alia est autem ratio pronuntiationis quam ipsius orationis*.

⁵⁰ Quint. Inst. Orat. 1.11.1.

Ὑπόκρισις and *pronuntiatio*:

Thoughts on translation and meaning of these rhetorical terms.

Ὑπόκρισις refers to the appearance of the orator in court, the tone and pitch of his voice, and generally his presence and movement, while speaking. First Aristotle dealt theoretically with the term. The Romans did not transliterate the Greek word ὕπόκρισις, but used the terms *pronuntiatio* or *actio* in its place. Quintilian emphasized that *pronuntiatio* is related with voice and *actio* with gestures. However, he stated that the terms *pronuntiatio* and *actio* were used without any difference in meaning as *termini technici*. In fact, Aristotle's ὕπόκρισις and Roman *pronuntiatio* have the same meaning and ὕπόκρισις is better translated in Latin as *pronuntiatio* than *actio*.

For the etymology of the word we have the testimony of Marcus Terentius Varro, who pointed out that the verb *pronuntiare* is compound and it means the delivery of a speech, and consequently it emphasizes the role of the voice. In Varro's text the delivery of a speech also includes information, a new message to the audience. Varro does not refer to the movements or gestures of the actors, other than to the recitation of their role. Therefore, the term *pronuntiatio* does not identify with the term *actio*, that is the performance of a speaker or an actor, which consists of both delivery/recitation and movement/gestures. Aristotle also in his *Poetic* (1462a11-13) points out the fact that the movements of the body (gestures) are not indispensable for the rendering and the comprehension of a poetic text, particularly of a dramatic one. As the ancient Greeks and Romans used to read aloud, the delivery was sufficient to attribute the meaning of the literary text, without a performance on the theatric scene. For this reason we consider that the Roman word *pronuntiatio*, as well as Aristotle's ὕπόκρισις, render the meaning of thought only through the sound of voice.

The word *pronuntiatio* in its wider use denotes the studied delivery of speech in front of an audience, and this function corresponds to the former meaning of the Greek terms ὕπόκρισις and ὑποκρίνεσθαι. Homer used the verb ὑποκρίνεσθαι in cases of questions or speeches in front of an audience, where the act of speaking was less important than the power of the words and the information given, in order to convince the audience. In Latin too, when the speaker referred to a fact or an opinion and purposed to convince the audience, the verb *pronuntiare* was used.

Aristotle dealt exclusively with the voice as basic component of ὕπόκρισις and he related it with style. The eloquence of the orator is decisive, as a rhetorical speech is first of all delivery and not imitation of an action (*actio*). Quintilian pointed out that the words (*verba*) as expression for the things (*res*) are not fully represented by gestures, because gestures only convey the general meaning, i.e. the style of the speech (*Inst. Orat.* 11.3.89). Thus, the term *actio*, that attributes more generally the movement of the body, is neither representative for the clarity of the speech, nor for the effect of voice to the audience. Under these conditions the delivery should not be identified with action, but should simply be considered as parallel with it (gestures).

Finally, the role and the importance of *pronuntiatio* for the Roman orators are not exclusively limited to the studied delivery of their speech and the voice technique. The proper articulation of voice is also decisive for the meaning, as it makes the content understandable. Ὑπόκρισις in Aristotle has also the same result, i.e. the complete rendering of meaning provided that the rhetorical speech is defined as φωνῆ συνθετῆ σημαντικῆ (*Poetic* 1457a 23-24). This stands for a conceivable thought, which is expressed phonetically. *Pronuntiatio* precisely declares the leading role of the voice and also the art of proper delivery, in a way that the meaning of thought can be understandable.